Egidijus Šatavičius

Akmens amžiaus gyvenviečių tyrinėjimai Žeimenos baseine

Rėkučių gyvenvietė I (Švenčionių r., Švenčionėlių seniūn.) yra Kretuono ežero ŠR krante, 400 m į PV nuo Rėkučių. Gyvenvietė buvo įkurta ilgo ir aukšto moreninio gūbrio lomoje (šioje vietoje buvo ledyninio ežero vandens pralauža), ant antrosios limnoglacialinės kilmės ežero terasos, 3-4 m iškilusios virš ežero vandens lygio. Šiuo metu paminklas nutolęs nuo ežero apie 300 m.

Gyvenvietė surasta 1982 m. Tuo metu čia buvo ariamas kolūkio laukas. Paskutinį kartą paminklo teritorija suarta 1992 m. Siekiant apsaugoti paminklo teikiamą informaciją nuo galutinio sunaikinimo, buvo pradėti jo archeologiniai tyrimai. 1994-1995 m. LKPC archeologinė ekspedicija V paminklo dalyje ištyrė 60 m^2 plotą.

Nustatyta tokia paminklo stratigrafija: viršuje iki 56 cm storio armuo, po juo apie 42 cm storio įvairaus rupumo graužo sluoksnis, o dar žemiau, 70-100 cm gylyje, slūgsojo įžemis - baltas sąnašinis smėlis. Tik pačioje V perkasos dalyje graužo sluoksnio beveik nebuvo. Čia balto sąnašinio smėlio sluoksnyje išsiskyrė keletas stambių juodos spalvos sąnašinių smėlio dėmių (gamtinės kilmės, senojo kranto žymės). Gyvenvietės kultūrinis sluoksnis beveik visiškai sunaikintas arimo metu, išliko tik jo apatinėje dalyje bei įžemyje buvusių dėmių-duobių kontūrai, kurių aptikta 10.

Viena ryškiausių buvo R perkasos dalyje aptikta 6 m ilgio ir iki 60 cm pločio lenkta ryškiai pilko anglingo smėlio juosta, kirtusi perkasą Š-P kryptimi. Jos gylis nuo suarto sluoksnio apačios buvo 20-60 cm. P dėmės-juostos dalyje buvo apie 64 cm ilgio pertrūkis - įgilintas daugiau nei 2 m ilgio PR kryptimi griovelis, statmenas dėmei. Tai galėjo būti pastato liekanos.

Tuo tarpu V pastato ribos kol kas lieka neaiškios, nors čia ir aptiktos 3 stambios besijungiančios dėmės. Be to, šia vieta Š-P kryptimi ėjo iki 2 m pločio labai riedulinga juosta, galbūt irgi žymėjusi V pastato kontūrus (beje, akmenų pačiose dėmėse beveik neaptikta). Paminėtina ir tai, kad R pastato dalis (ypač koridorius) buvo žymiai giliau įleista į gruntą nei V, o centrinėje šio spėjamo pastato dalyje aptiktas 50 cm skersmens netaisyklingos formos židinys.

Manytume, kad tai pusiau žeminės tipo pastato pamatinės dalies

liekanos, kurios P dalyje buvo išėjimas-koridorius. Tai liudija ir dėmių vietose sukasti natūralūs sluoksniai. Tikėkimės, jog ateities tyrimai padės išsiaiškinti šio pastato formą ir konstrukciją.

Tyrimų metu surinkta daugiau kaip 400 įvairiausių titnaginių ir keletas akmeninių radinių. Tik keliasdešimt jų aptikta in situ, visi kiti - arime. Surasti keturi strėlių antgalių fragmentai: du arensburginiai (pirmasis su statmenai reverse retušuota įtvara, o antrasis su priešpriešiniu retušu įtvaroje ir viršūnėje), vienas svidrinis su ryškiai išskirta įtvara ir vienas mažojo Pulio tipo (kitaip - Kundos tipo). Gremžtukų buvo penki: 3 galiniai ir po vieną galinį-šoninį bei galinį-dvišonį. Rėžtukų teaptikta tik du. Abu vienkrypčiai vertikalūs, suformuoti ant sulaužytos skeltės kampų. Be to, dar aptikta keletas specialios paskirties dirbinėlių ar jų fragmentų, viena smulki mikrorėžtukinio dalijimo atlieka (abiejuose galuose yra po lūžį ir išretušavimą) bei vienas vidurinis mikrorėžtukas, 2 smulkūs ašmenėliai (pirmasis su viena statmenai retušuota kraštine, o antrasis Borkiu tipo), 7 netaisyklingų skaldytinių liekanos, 105 skeltės ir jų dalys, 257 įvairaus dydžio nuoskalos ir 10 smulkių žaliavos rieduliukų.

Dirbinių gamybai vartotas įvairių rūšių titnagas; dauguma radinių stipriai patinuoti, o kai kurie net apsizulinę. Tad pagal titnago žaliavą, patiną ir dirbinių tipologinius kriterijus šiuo metu galima išskirti 2 atskirus šios vietovės apgyvendinimo etapus. Pirmasis, kuriam priklauso stipriai patinuoti ir apsizulinę dirbiniai (tarp jų ir abu arensburginių formų antgaliai bei ašmenėlis su viena statmenai retušuota kraštine), skirtinas Arensburgo kultūrai ir datuojamas vėlyvojo driaso antrąja puse, o likusieji dirbiniai (tarp jų svidrinis ir mažasis Pulio tipo antgaliai) - ankstyvajai Kundos kultūrai. Šiam etapui tikriausiai priklauso ir pusiau žeminės tipo pastato liekanos.

Sudotos gyvenvietė II (Švenčionių r., Švenčionėlių seniūn.) autoriaus surasta 1991 m., o 1993 m. įtraukta į naujai išaiškinamų kultūros ir istorijos paminklų sąrašą, suteikiant jai IP 2421/A numerį. Gyvenvietės Š dalį ardo Žeimenos upė, todėl LKPC archeologinė ekspedicija 1994-1995 m. gyvenvietę tyrinėjo.

Sudotos gyvenvietė II yra tarp Žeimenos upės kairiojo kranto ir geležinkelio Vilnius-Daugpilis sankasos, apie 3 km į P nuo Švenčionėlių.

Paminklas yra pirmosios viršsalpinės terasos, iškilusios virš upės vandens lygio 4-5 m ir sudarančios masyvų iškyšulį į Žeimenos salpines pievas, V gale. Šio terasinio iškyšulio PR dalyje yra Sudotos senovės gyvenvietė (AV 2301). Seniau terasinis iškyšulys buvo įsiterpęs į Žeimenos klonį per 150 m, o jo plotis R krašte buvo apie 200 m. Dabar Š iškyšulio kraštas plaunamas Žeimenos, R - nukastas tiesiant geležinkelį, o V ir P yra gana nuolaidūs, palaipsniui pereinantys į upės salpinį lygį. Kadaise Žeimena tekėjo apie visą terasinį iškyšulį, nes salpinėse pievose yra išlikę senvaginių ežerėlių. Šiuo metu jos vaga nuo V iškyšulio krašto nutolusi per 80 m, o nuo P - per 220-240 m. Už 80-100 m nuo P terasinio iškyšulio krašto per Žeimenos salpines pievas teka Miežio upelis. Kitapus geležinkelio, už 150-300 m, yra Sudotos ir Sudotėlio termokarstinės kilmės ežerėliai.

Gyvenvietės paviršius lygus, tik V dalyje yra vėjo išpustyta iki 1 m gylio loma, o už jos pailga 1-2 m aukščio supustyta kalvelė.

Per du tyrimų sezonus ištirtas daugiau nei 87 m^2 plotas palei Žeimenos ardomą skardį (apimantis minėtą kalvelę ir lomos R dalį) bei patikrintas visas 4 m aukščio ir 20 m ilgio griūvantis skardžio šlaitas. Tyrimus sunkino čia augančios stambios pušys ir labai stipri traukinių keliama grunto vibracija.

Tirtame plote stebima skirtinga stratigrafija. Akmens amžiaus gyvenvietės kultūrinis sluoksnis (rusvai gelsvas smėlis) buvo aptiktas 130-80 cm gylyje, kur jo storis siekė iki 32 cm. Jis ryškiausias centrinėje perkasos dalyje. Kultūrinį sluoksnį dengė iki 20 cm storio tamsus iškastinės velėnos sluoksnis, kuris R perkasos dalyje visas buvo perdegęs, o V - tik viršutinė jo dalis. Virš jo slūgsojo iki 80 cm storio įvairaus smėlio sluoksniai. R perkasos dalyje tai buvo pilkapio sampilas, kuriame pasitaikė pavienių angliukų, o V - įvairiarūšio ir įvairiaspalvio smėlio horizontai. Perkasos viršuje buvo velėna. Be to, labiausiai R perkasos galas iki pat įžemio buvo nupustytas.

Tyrimų metu surasta daugiau kaip 450 titnaginių ir keletas akmeninių radinių. Beveik visi jie slūgsojo rusvai gelsvos spalvos smėlyje - akmens amžiaus gyvenvietės kultūriniame sluoksnyje, tik pavieniai aukščiau esančiuose sluoksniuose. Apie 20% visų titnaginių radinių perdegę.

Dauguma dirbinių gaminta iš nuoskalų, t.y. naudota nuoskalinė dirbinių gamybos technologija. Skeltės naudotos labai retai. Tėra tik vienas 6 cm ilgio taisyklingos skeltės vidurinės dalies fragmentas; visos kitos - netaisyklingos, kreivos. Iš viso tyrimų metu jų surasta truputį daugiau nei 70, tuo tarpu nuoskalų - daugiau kaip 320. Dirbinių aptikta nedaug. Tai vienas perdegusio lanceto (?) fragmentas, 9 gremžtukai (po 3 galinius ir šoninius bei po 1 dvigalį-pusiau šoninį, galinį-šoninį ir neaiškų fragmentą), 4 kampiniai rėžtukai (?), 3 grandukai, 1 smulkus nuoskalinis kaltelis, 6 spec. dirbiniai, 8 dirbinių fragmentai bei 22 visiškai smulkios sunaudotų skaldytinių liekanų dalys.

Tarp kitos rūšies akmeninių radinių surasta trapecijos formos 3,9x3,2x1,3 cm dydžio pagludinto smiltainio gabalėlis ir 3 nuoskalos.

Reiktų paminėti, kad dauguma titnaginių radinių aptikta 2-4 m pločio ruože centrinėje perkasos dalyje. Išilgai šio ruožo, jo centre, aptikta keletas stulpaviečių. Matyt, tai pastato žymės. Akmens amžiaus gyvenvietės kultūriniame sluoksnyje aptikta ir keletas stambesnių dėmių-duobių, kai kurios iš jų galėjo būti židiniai.

V perkasos dalyje, tamsios iškastinės velėnos sluoksnyje, surasta apie 70 žiestų-apžiestų puodų šukių. Tarp pakraštėlių 3 buvo S, 2 C ir 3 I formos. Aptikta ir keletas vėlyvų XVIII-XIX a. glazūruotų puodų šukių (3 su žalia ir 2 su rusva glazūra) bei viena ąsočio rankenėlė. Gausiai aptikta ir rusvai rausvos spalvos tinko gabaliukų. Ši medžiaga įvairialaikė ir datuojama XIV-XIX a. Tai tikriausiai Sudotos senovės gyvenvietės kultūrinio sluoksnio liekanos. Jis aptinkamas visame terasiniame iškyšulyje.

Pilkapio laikotarpiui skirtinų radinių kol kas nėra daug. Tai sampilo viršuje surastas lipdytinio puodelio dugnelio su kulneliu fragmentas bei pavieniai degintiniai žmogaus kauliukai visame tirtame plote, matyt, atsiradę iš suardytų degintinių kapų. Be to, šis pilkapis buvo apjuostas iš labai stambių akmenų sukrautu vainiku. Jis buvo vienaeilis ir vienaaukštis su glaudžiai sujungtais akmenimis. Pilkapio pašlaitėje tikriausiai būta griovių. Pilkapis buvo apie 11-12 m skersmens. Šiuo metu ištirtas tik jo Š kraštas.

Pilkapių aptikta ir visame terasiniame iškyšulyje, tačiau jie labai

nupustyti, apardyti upės ir tiesiant geležinkelį bei mineralizuojant priešgaisrines geležinkelio linijas. Iš viso čia būta 8-10 pilkapių.

Taigi, kaip matome, tyrimų metu susidurta su labai sudėtingos stratigrafijos ir kelių kultūrinių horizontų paminklu (bendras sluoksnio storis yra apie 2 m). Apžvelkime pagrindinius šios vietovės apgyvendinimo padarinius.

Pirmą kartą žmonės čia apsistojo vėlyvajame neolite (II tūkstantmečio pr. Kr. pradžioje). Tada čia egzistavo nedidelė ir trumpalaikė, tikriausiai Narvos kultūros atstovų sodybvietė. Po keleto tūkstančių metų, maždaug senojo ir viduriniojo geležies amžių sandūroje, ši vieta palikta mirusiesiems. Čia įrengtos kapinės - pilkapynas. Pilkapiai pilti iš smėlio, prieš tai nuvalius ir pašventinus jų pagrindus galinga laužo ugnimi. Deginta tik pačioje būsimo pilkapio teritorijoje, čia yra ištisinis iki 20 cm storio perdegęs iškastinės velėnos sluoksnis. Nuo karščio suskeldėję dauguma akmens amžiaus gyvenvietės kultūrinio sluoksnio viršutinėje dalyje gulėjusių titnaginių radinių. Visi pilkapiai su stambių akmenų vainikais ir galbūt grioviais sampilų pašlaitėse.

Be to, ši naujai surasta pilkapių grupė sujungia 2 iš anksčiau žinomus stambius pilkapynus (Paduobės-Šaltaliūnės III (AR 1169) ir Sudotos I (AR 1170)), tuo būdu suformuodama milžinišką ištisinį palei Žeimenos kairįjį krantą nutįsusį, daugiau nei 2,2 km ilgio pilkapyną.

XIV a. terasinio iškyšulio teritorija vėl apgyvendinta. Čia įkurtos kelios Sudotos kaimo sodybos, kurios, matyt, galutinai sunyko tik XIX a. pabaigoje. XIX-XX a. sandūroje iškirtus mišką ar praūžus gaisrams, labai aktyvi buvo ardomoji vėjo veikla. Terasinio iškyšulio V gale supustytas iki 1 m storio smėlio sluoksnis (tai truko keletą metų, nes eolinio smėlio storymėje išsiskiria keli tamsesni horizontai), paslėpęs čia esantį pilkapį. Tuo pat metu vėjas tikriausiai apnaikino ir kitus šio naujai surasto bei Sudotos I pilkapyno pilkapius.